

ОБРАЗ ДОЛІ У ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ФІЛОСОФСЬКИЙ СЕНС У ВИМІРІ БУТТЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 1 (29).

Сеник Л. Образ долі у поезії Тараса Шевченка: філософський сенс у вимірі буття; 11 стор.; кількість бібліографічних джерел – 13; мова – українська.

Анотація. Образ-архетип *доля* розглядається у статті у світлі шевченківського трактування, і в першу чергу аналізується його духовний зміст. Доля у Т.Шевченка наділена вмістом істини, коли людина, пізнаючи істину (правду свого життя), вже здатна так чи інакше вирішувати своє життя або визначати вимоги змін у суспільстві.

Ключові слова: образ-архетип, доля, істина, пізнання, інтерпретація, Біблія.

Образна система у поезії Шевченка пов'язана не лише з соціально-історичною реальністю, що й трактувалася переважно в шевченкознавстві, хіба що за винятком окремих авторів, переважно в діаспорі, як суто матеріалістичний феномен. Аргументів тут чимало: поет живе реальністю, знає її найкраще і трактує її з позицій матеріалістичного осмислення конкретно-історичної дійсності. Підтвердженням цього може стати, наприклад, стаття «Доля» із циклу-триптиха («Муза» і «Слава» (і не тільки вона) в «Шевченківському словнику» з точним викладом публікацій вірша і стислою кваліфікацією, коли кожний наступний вірш «є новим шаблоном ліричної думки поета», а тема – «самоусвідомлення поетом своєї творчості. Мотив долі набуває тут спрямування дещо відмінного від деяких творів попередніх років: не жалі і скарги на долю, а усвідомлення суворості, але благодійної школи життя.

Свідомість того, що його життєвий шлях був шляхом правди, сповнювала поета почуттям глибокого задоволення» [10, с. 195].

Це власне кажучи, все щодо інтерпретації «Долі» як триптиха.

Другий вірш «Муза» названо основним у триптиху і вказано, що поет розкриває поняття власної творчості «покликанням, долею і славою». Але раніше персоніфікований образ творчості реалізувався в образі «зорі», «думи пречистої», в «думі». А в поемі «Царі» має «бурлескно-іронічний характер» («Старенька сестро Аполлона»). Нарешті висновок: у цьому вірші «вперше створено ліричний образ музи, який безпосередньо передує образу музи в «Чи не покинуть нам, небого» [11, с. 11].

На кінець у третій частині триптиха «Слава» відзначають, що цей вірш мотивом слави пов'язаний з попереднім віршем, а також твором «NN («О думи мої, о славо злая»), бо в них «інтимно-лірична тема (жадання слави) переростає в соціальну[...]. Ставлення поета до слави двоїсте: він жадає справжньої слави і розвінчує фальшиву славу, яка «з п'яними кесарями По шинках хилялась». Далі у статті є посилання на Недачкеви-

ча Є.О. [10, с.195; 8, с. 52] про бурлескний стиль вірша (як використання попередньої традиції нашого письменства), зумовлений скромністю поета, який «не міг висловити свої «освідчення» серйозно» [11, с.216-217; 8 с. 52].

І тут же поза аналізом залишався широкий простір поетичного осмислення феномена *долі* в духовному значенні і образу *долі* в поетичному тексті, власне, без визначення як суто матеріального феномена, тобто насамперед у сфері духовності. Зрозуміло, що в час під'яремного літературознавства інша інтерпретація була неможлива. Сьогодні продовження трактування долі як тільки соціального і національного феномена, навіть у контексті нині звільненої науки про літературу від обов'язкових штампів і схем, очевидно, все ж таки буде обмеженим, якщо не вийти на ширший простір духовності.

У Словнику української мови слово *доля* має два пояснення: «1. Хід подій, збіг обставин, напрям життєвого шляху, що ніби не залежить від бажання, волі людини; умови життя; життєвий шлях і те, що на ньому виникає». Серед інших є ілюстрація цього поняття також з твору Т.Шевченка: «Орел вийняв карі очі На чужому полі, Біле тіло вовки з'їли, – Така його доля». І 2 – як «випадок (випасти) на долю. Стан, у якому перебуває або перебуватиме що-небудь; майбутнє чогось» [9, с. 360].

У багатьох філософських словниках поняття *доля* широко інтерпретує С.Аверінцев. Доля – це «поняття-міфологема, яка виражає ідею детермінації як несвободи. Від поняття Д. слід відрізнити два інші розуміння детермінації, які залишають місце свободі: наукове, т. зн. каузальну детермінацію (причинність), і теологічне, тобто смислову детермінацію (Провидіння, передвизначення). Каузальне розуміння допускає можливість вийти за межі необхідності, проникнути в її механізм і оволодіти нею. При теологічному розумінні людині пропонується побачити буття як безкінечну глибину смислу, як істину, що знову-таки зв'язано з ідеєю свободи. «... і спізнаєте правду. І ПРАВДА ВИЗВОЛИТЬ ВАС» (Йоан, 8, 32; підкреслення моє. – Л.С.). В обох випадках зміст понять «пізнання» і «свобода» вельми різ-

ний, але зв'язок між ними очевидний. Навпаки, Д. не тільки скрита від людського розуму (як багато каузальних зв'язків), не тільки непізнання (як і Провидіння) – вона «сліпа» і «темна» безвідносно до пізнаючого суб'єкта, але й самому своєму буттю. Д. не просто скрита в якійсь темноті, але сама є темнота, не висвітлена жодним символом – і при тому саме в якості несвободи. У Д. є (в очах віруючого в неї) реальність, але немає ніякої «істинності», а тому її можна практично вгадувати методами ворожіння, відомства (ведовства), мантики, але її неможливо «пізнати», бо в ній принципово нічого пізнати» [1, с. 166-167].

Перепрошую за довгу цитату, але вона необхідна для об'єктивного осмислення поняття, яке в українській літературі, зокрема в поезії, надзвичайно широко і жваво побутує. Гра словом «доля» набуває, без перебільшення, глобальної прихвильності, сказати б, незмінного поетичного символу з різними значеннями та в різних інтерпретаціях, ставши чи не національною поетичною традицією. Зрештою, найкращим підтвердженням цього є насамперед народна творчість, зокрема пісні як віддзеркалення свідомості людини в її життєвому «колі» від народження до смерті.

І все ж, оригінальність шевченкової «Доли» і в цілому триптиха засвідчує проникнення поета у сферу оприявлення, кажучи умовно, «відомого в невідомім». Але перед тим, як прокоментувати щойно сказане, звернемось ще раз до статті С.Аверінцева, який звертає увагу саме на сенс християнської інтерпретації, виходячи з вище названих його спостережень. Автор підкреслює, що «виклик Д. кинув юдейсько-християнський теїзм. Біблія представляє світовий процес як відкритий діалог Творця і творення, в якому немає місця Д. [...] Християнська совість протистоїть язичницькій Д. Все суттєве в житті людини християнської культури відбувається по той бік Д.» [1, с. 169].

Отже, «відоме в невідомому»: як видно, розглянута інтерпретація триптиха Т.Шевченка зосереджена на переважно історико-літературній конкретиці фактів та тогочасних інтерпретацій. Але, як видно, без урахування (бо не можна!) власне християнського сенсу пошуку українською людиною щастя – свободи, яку досягнути неможливо без пізнання правди (істини).

Це – по-перше. Адже політ думки поета на цьому не зупиняється. Отож, по-друге, потрібно вказати, що образ-символ *доли* повертається на самого поета, в життєвій історії якого найяскравіше відобразилась доля Батьківщини. Доля поета символізує уярмлену Україну. Це перехід з «відомого» (офіційна інтерпретація, що дозволено) в «невідоме» (тут лапки логічно поставлені, бо воно відоме всеукраїнському загалу, але про що не слід говорити, бо не дозволено!), як і те, що інтерпретація доли в поета відбувається в руслі християнської ідеї, органічно поєднаної з національною, виразником якої є поезія Т.Шевченка. Власне цього й бракує в цитованих статтях «Шевченківського словника».

Отож, повертаючись до щойно цитованої думки С.Аверінцева, відзначимо, що не випадково мої спроби знайти термін «доля» в Біблії не увінчалися успіхом. І це правильно, оскільки феномен свободи в християнській інтерпретації пролягає через пізнання істини. Правда ґрунтується на пізнанні трансцендентності людини в контексті, певна річ, її духовного і матеріального буття. Т.Шевченко, використовуючи широко феномен-образ (вжитий у поета 94 рази [7, с. 452, 454, 455-457] в різних значеннях і модифікаціях), який, можна сказати, став символом існування нації, власне вводить його, не відступаючи від християнського сенсу життя людини, тобто *доли* як феномена життя. Звісно, це важливо, оскільки вказує на корінну властивість мислення поета і – скажемо ширше – нації, світогляд якої представляє Кобзар.

Таким чином, сенс *доли* як образу, що несе різні смислові навантаження, маючи на увазі діяльність пізнаючої людини (самопізнання), яка знаходить шлях до істини (правди), набуває все-національного символу життя нації в період її недержавного існування (буття). Процес пізнання увінчується образом відкритої для себе правди: призначення людини – для добра і щастя, пошук яких і гостре відчуття їх відсутності стимулюють цілий каскад емоційних образних зблисків і палахкотінг музи геніального поета.

Зосереджу увагу на кількох ілюстраціях багатозначного змісту образу-архетипа ДОЛІ, зв'язаного досить часто з особистісним світом поета.

Цей образ зустрічаємо, наприклад, у незакінченій поемі «Мар'яна-черниця» з присвятою Оксані Коваленко. Сюжетна ситуація – мати Мар'яни прагне віддати свою дочку за старшого віком, але багатого пана сотника в той час, коли Мар'яна закохана в Петруся, зв'язана зі спогадом поета про сусідську дівчинку Оксану і їх теплу приязнь. Біографам відома ця історія, яка закінчилася в момент від'їзду молодого служки пана Енгельгардта в чужу північ. І лише через 11 років, коли поет завітав у рідну Керилівку влітку 1843 року, за твердженням П.Зайцева, «то довідався від брата про трагічну долю, що дійсно спіткала його улюблену Оксану: її звів якийсь москаль, вона за ним утекла, привела дитину, повернулася до села божевільна, а потім невідомо де поділась: занепастилась, одуріла...» [3, с. 325-326]. П.Зайцев дослівно, але без лапок, цитує рядки з поезії Т.Шевченка. Цю ж таки літературну, а не документальну версію ще раніше оприлюднив П.Зайцев у його науковій біографії поета [4, с. 106-107]. До речі, О.Кониський теж в історії Оксани йде за поетичним твором Т.Шевченка [6, с. 51-53]. Навпаки, іншу версію пропонує П.В.Жур на підставі документів: Оксана одружилася з кріпаком, народила двоє дівчат [2, с. 305-306]. Відштовхуючись від сюжетів Т.Шевченка про зведених дівчат, П.Зайцев, як і перед тим О.Кониський, наклав матрицю на реальну особу, не вникаючи в біографію (долю) Оксани Коваленко. Проте звертає увагу згадка

П.Зайцевим розповіді брата поета, який, напевно, знав реальну долю дівчини. У поета немає спростування його ж поетичної версії Оксани...

Отож феномен *доля* органічно вплітається в протистоянні матері Мар'яни, яка бачить *долю* свого коханого в тому, що він тут, серед молоді і не шукає своєї долі у світах, на відміну від багатого:

*Одай мене, моя мамо,
Та не за старого –
Одай, моє серце,
Та за молодого!
Нехай старий бурлакує,
Гроші заробляє,
А молодий мене любить,
Долі не шукає*

.....
*Має поле, має волю,
Та долі не має.
Його щастя, його доля,
Мої чорні брови,
Довгі вії, карі очі,
Ласкавеє слово... [12, с. 170].*

Образ-архетип тут має кілька значень: *доля* – не в багатстві, а багатий нехай «гроші заробляє» – як пошук долі; йому протиставлений молодий, що *не шукає* долі, хоч є в нього «свої воли, свої вози», «має поле, має волю» але не має долі, а вона, його *доля* – кохана наречена.

Асоціативна паралель – історія Мар'яни і спогад поета, як зауважує Л.Кодацька, надають творові «глибокого ліризму і емоційної схвилюваності» [5, с. 385].

Наскрізь трагічна історія в «Хустині», де чумак звертається до своєї долі:

*Доле, моя доле,
Чом ти не такая,
Як інша чужая?*

.....
*Навчи ж мене, моя доле,
Гуляти навчи! [13, с. 170]*

Кінцівка цього звернення, здавалося б, несподівана, оскільки чумак настроєний на сумний ряд свого життя: постійні мандрівки в чужий край. Повертаючись із Дону, від якоїсь хвороби помирає, і товариші привозять його в рідне село й хоронять. «На новому хресті хустку Вітер розвіває», і дівчина, яка вишила цю хустину, пішла в монастир... Саме так склалася *доля* сироти і його коханої. *Доля* – як життєвий шлях людини, тут визначена соціальним станом, несподіваною хворобою... Усе, що тут відбувається, є поза волею людини, незалежно від неї. Життя сироти поставлене в рамки обов'язкової праці (чумакування) з метою виживання. Поза цим немає іншого імперативу. Є, навпаки, прагнення повернутися в село, зустріти наречену.

Дівчина ж своєю волею націлена на зустріч з коханим. Після вступного чотирирядкового катрена наступна пісня відкриває читачеві її сокровенні думки:

*Хустиночко мережана.
Вишиваная!*

*Вигантую, подарую,
А він мене поцілує...
Хустиночко моя
Мальованая!*

І нарешті кінцівка пісні:
*А я косу розплітаю,
З дружиною походжаю.
Доленко моя,
Матінко моя! [13, с. 42].*

Лірично-психологічна основа акумулюється в образі-архетипі долі, як матінки, тобто кровна спорідненість героїні цієї поезії з її ж уявною майбутньою життєвою удачею, перемогою над усім недобрим, що є в цьому житті.

Косу розплітає вже одружена – це мрія дівчини. Але фінал поезії – повний контраст, хоч тут також розплітання коси:

*А дівчина у черниці
Косу розплітає... [13, с. 44].*

Коло закрилося в образі-архетипі *долі*, що мимоволі спливе в уяві читача, хоча й словесно тут, у фіналі, не введено образ-архетип, проте осягнення істини героїнею визначило її майбутнє: не справдилися мрії дівчини, і вона самостійно обрала свою *долю*.

Художній образ-архетип увібрав у себе свідомість поета, що ґрунтувалася на глибокому знанні життя народного, бо поет, вийшовши з його «низів», осягнув вершинне розуміння закономірностей обов'язкових змін, продиктованих внутрішніми і зовнішніми факторами історичного часу. Образ *долі*, з одного боку, спирався на народнопоетичний досвід, знову ж таки, зв'язаний з історичним буттям народу, а з іншого – став виявом свідомості поета, який у «пошуку» долі власного народу, прийняв ідею неухильності прагнень свободи, яка не існувала в реальності, але яку мала вибороти людина, коли усвідомила істину (правду життя). Ця «знаюча людина» вже могла стати на захист власних прав і свобод і в той же час вимагати змін у своїй громаді (в національній спільноті). Власне кажучи, образ *долі* став виразником прагнень не лише поета, а й відповідних кіл суспільства як в історичному минулому, так і в сучасності. Приклад членів Кирило-Методіївського братства вказує, що члени цього таємного товариства, власне, обговорювали ідею визволення. «Гайдамаки» Т.Шевченка стали своєрідним образом прагнень свободи. Ярема здатний зробити все можливе й неможливе заради долі Оксани. Застосовуючи як художній прийом гіперболу, поет наголошує на повній відданості справі, зображуючи Гонту в надзвичайно драматичній, більше того – трагічній ситуації, що, як вважав П.Куліш, її, цю ситуацію, слід усунути. Але автор не послухав порад товариша (насправді вбивства Гонтою дітей не було), акцентуючи увагу своїх сучасників на непримиренстві героя з ворогом і заради боротьби з ним готового на все.

Таким чином, образ *долі* в контексті буття народу набуває філософського сенсу. Пізнання

істини (правди буття) наводить людину, позбавлену елементарних прав і свобод, на чин, скерований на реалізацію власної долі і долі народу: «знаюча людина» вже ставить вимогу перед собою і своїм середовищем з метою зміни долі всієї національної спільноти.

«Священний» зміст архетипу *доля* має скритий сенс: воля Абсолюту полягає в тому, що дає людині простір для чину. Інша річ, яким способом та чи інша особистість розпорядиться власною волею до чину. Катерина з однойменної поеми Т.Шевченка *на добровільній основі* (без примусу) обирає свій шлях, але переступає Закон, бо «чужі люди», як і вона, теж переступили Закон, що й

привело до наявності зла і в наступному поколінні (безрадісна доля її сина). Підтекстово поет ставить питання: як зупинити «ланцюгову реакцію» творення зла? Відповідь можна прочитати в наголошенні поета дотриматись Закону, відступ від якого породжує трагізм і нещастя. Таким чином, образ-архетип набуває багатозначності, що, в свою чергу, становить глибокий гуманістичний сенс загальнолюдського характеру: твори добру долю, бо тобі дано Творцем волю робити вибір для досягнення власної долі і дотримання закону. В часи, коли повсюдно панує беззаконня, проблема цільового вибору завжди має глибинний філософський і моральний сенс.

Література

1. Аверинцев С.С. София-логос. Словарь / Аверинцев С.С. – К. : Дух і літера, 2001. – 461 с.
2. Жур П.В. Оксана Коваленко // Шевченкознавчий словник. Т. I. / Жур Петро. – К. : Головна редакція УРЕ, 1976. – С. 305-306. – 414 с.
3. Зайцев П. «Мар'яна-черниця» // Шевченко Т. Повне видання творів Тараса Шевченка. Т. 1. / Зайцев Павло. – Чикаго : Вид-во Миколи Денисюка, 1962. – С. 322 – 330.
4. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / Зайцев П. – Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, 1955. – 400 с.
5. Кодацька Л.Ф. «Мар'яна-черниця» // Шевченківський словник. Т.1 / Кодацька Л.Ф. – К. : Головна редакція УРЕ, 1976. – С.385
6. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. / Кониський О. – К. : Дніпро, 1991. – 702 с.
7. Конкордація поетичних творів Тараса Шевченка. В 4-х томах. Т. 1. – Нью-Йорк, 2001. – 773 с.
8. Ненадкевич Є.О. Творчість Т.Г.Шевченка після заслання (1857– 1858). / Ненадкевич Є.О. – К, 1956. – 104 с.
9. Словник української мови. Т. 2. – К. : Наукова думка, 1971. – 550 с.
10. Шевченківський словник. Т. 1. – К. : Головна редакція УРЕ, 1976. – 414 с.
11. Шевченківський словник. Т. 2. – К. : Головна редакція УРЕ, 1976. – 470 с.
12. Шевченко Т. Повне видання творів Тараса Шевченка. Т. 1. / Шевченко Т. – Чикаго : Вид-во Миколи Денисюка, 1962. – 352 с.
13. Шевченко Т. Повне видання творів Тараса Шевченка. Т. 2. / Шевченко Т. – Чикаго : Вид-во Миколи Денисюка, 1961. – 187 с.

Любомир Сеняк

ОБРАЗ ДОЛИ (СУДЬБИ) В ПОЕЗИИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО: ФИЛОСОФСКИЙ СЕНС В ИЗМЕРЕНИИ БЫТИЯ

Аннотация. Образ-архетип *доля* (судьба) рассматривается в статье в свете шевченковского толкования и в первую очередь анализируется его духовное содержание. *Доля* (судьба) в Т.Шевченко наделена содержанием истины, когда человек, познавая истину (правду своей жизни), уже способен так или иначе решать свою жизнь или определять требования изменений в обществе.

Ключевые слова: образ-архетип, доля (судьба), истина, познание, интерпретация, Библия.

Liubomyr Senyk

THE IMAGE OF FATE IN TARAS SHEVCHENKO'S POETRY: A PHILOSOPHIC SENSE IN THE DIMENSION OF BEING

Summary. The article examines the archetypal image of fate in the light of the poet's interpretation and, primarily, in a spiritual sense. T.Shevchenko's fate possesses the sense of truth's cognition, when man, on cognizing the truth (that of his life), is capable of this way or that deciding his life or determining the needs of change in society.

Key words: archetypal image, fate, truth, cognition, interpretation, the Bible.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2013 р.

Сеняк Любомир Тадейович – доктор філологічних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка, директор Інституту літературознавчих студій ЛНУ ім. І.Франка, провідний спеціаліст філологічного факультету.